

INGLIZ VA O'ZBEK TILLARIDAGI QO'SHMA OTLARNING UMUMIY XUSUSIYATLARI

O'zMU Xorijiy filologiya fakulteti

Xorijiy til va adabiyoti kafedrasi stajyor-o'qituvchisi Ergashova D.Sh.

Qo'shma otlarning umumiy xususiyatlarini aniqlashdan avval, uning so'z birikmasidan farqini aniqlab olishimiz zarur. Qo'shma so'z va so'z birikmasini farqlash murakkab bo'lishiga qaramay, tilshunoslikda bu borada talaygina ishlar olib borilgan. Shulardan biri O.S.Axmanovanning "So'z bilan so'z birikmasini farqlash haqida"gi doktorlik dissertatsiyasi hamda N.E.Yuldashevaning "Ingliz va ozbek tillaridagi qo'shma otlarning funksional-pragmatik tadqiqi" mavzusidagi doktorlik dissertatsiyasidir.

Qo'shma so'zlarni so'z birikmasidan farqlashda semantik, grammatik (ma'no va shakl) belgi bilan bir qatorda fonetik belgiga ham asoslaniladi. [1] Qo'shma so'zlarning xarakterli xususiyatlaridan biri shuki, ular bir asosiy urg'uga bo'ysunadi va u oxirgi elementning so'nggi bo'g'inida bo'ladi. So'z birikmasi tarkibidagi har bir so'z urg'uli bo'ladi.

Ingliz tilida biriktiruvchi urg'uning borligini yaxlitlikning aniq ko'rsatuvchi xususiyatlaridan deb hisoblash mumkin: 'bluebell (qiyoslang: 'blue 'bell), 'blackboard (qiyoslang: 'black 'board).

Yana bundan tashqari qo'shma so'zlarda ikkinchi darajali urg'u ham uchrashi mumkin. Bunday holatlarda ikkinchi darajali urg'u birinchi elementning oxirgi bo'g'inida bo'ladi va kuchsiz eshitiladi. Ingliz tilidagi ba'zi bir holatlarda ikkinchi elementda fonetik kuchsizlanish kuzatiladi, ya'ni ko'rsatilgan so'zda soddalashuv jarayoni yuz beradi ('cupboard amer. | 'kʌbəd | va brit. | 'kʌbəd |).

Soddalashuv chegarasida turgan bunday so'zlar soddalashuv jarayoni qo'shma so'z qismlarini to'la ajralmasligiga olib kelmaguncha qo'shma so'zga aloqador bo'lishi mumkin. Qiyoslang: lord so'zi qadimgi ingliz tilida hlaf-weard "g'alla qo'riqchisi" ma'nosida ishlatilgan. [2]

Qo'shma so'zlar masalasi o'zbek tilshunosligidagina emas, umuman turkologiyada kam o'rganilgan sohalardan biridir. Qo'shma so'zlarga bag'ishlangan ishlarda qo'shma so'zlarning o'ziga xos xususiyatlari, ularning sodda so'z va so'z birikmalaridan farqi to'la ochib berilmagan. Shuningdek, adabiyotlarda qo'shma so'zlarning ta'rifi, ularning xususiyatlari haqidagi fikrlarning turlichaligi bu mavzuni o'rganishni murakkablashtiradi. Qo'shma so'zlarga oid adabiyotlarning ko'pchiligida juft so'zlar ham qo'shma so'zlar qatoriga kiritiladi. Agar biz qo'shma so'zlarning paydo bo'lish tarixiga nazar tashlasak, ularning aslida grammatik munosabatga ega bo'lgan so'z birikmalari ekanligini ko'ramiz. Qo'shma so'zlar tarixan so'z birikmalaridan o'sib chiqqan.

Til taraqqiyoti jarayonida soʻz birikmasi qismlarining ma'no va grammatik jihatdan yaxlit bir holga kelishi, uning qismlari orasidagi sintaktik munosabatning yoʻqolishi hamda ularning bir ma'no markaziga birlashishi natijasida qoʻshma soʻzga aylanadi. [2]

Qoʻshma otlarning soʻz birikmasidan farqi

Qoʻshma soʻz	Soʻz birikmasi
Til birligi- oʻzi tayyor holda, oʻzgarmaydi	Nutq birligi- nutq jarayonida oʻzgarishi mumkin
Semantik yaxlitlik- leksik maʼno bor	Har bir soʻz oʻz semantic maʼnosiga ega
Gapda bitta sintaktik funktsiya bajaradi	Qismlari gapda alohida-alohida vazifa bajaradi
Idiomatik boʻlishi mumkin	Frazeologik birlik boʻlishi mumkin
Birdan ortiq negizdan tashkil topadi	Birdan ortiq mustaqil soʻzning oʻzaro grammatik aloqasidan tashkil topadi
Qoʻshma soʻzning komponentlari morfema boʻladi	Soʻz birikmasining qismlari esa soʻz boʻladi
Qoʻshma soʻzning qismlari orasida sintaktik aloqa boʻlmaydi	Soʻz birikmasining qismlari orasida sintaktik aloqa boʻladi
Qoʻshma soʻzning qismlari yaxlitligicha bir leksik maʼno ifodalaydi	Soʻz birikmasining qismlari alohida leksik maʼno ifodalaydi
Qoʻshma soʻz qismlari oʻz mustaqilligini (qisman yoki toʻlaligicha) yoʻqotadi	Soʻz birikmasining qismlari esa oʻz mustaqilligini saqlaydi
Qoʻshma soʻz qismlari yaxlit bir savolga javob boʻladi	Soʻz birikmasi qismlari alohida savolga javob boʻladi va bir gap boʻlagi vazifasida keladi

Qoʻshma soʻz - kompozitsiya usuli orqali yasalgan birlikdir. Qoʻshma soʻzlar qismlari orasidagi maʼno munosabatlar quyida keltirilgan.

1. Oʻxshatish - qiyoslash: tuyaqush, koʻzoynak, sheryurak, qil koʻprik, tillaqoʻngʻiz.
2. Xoslik, biror narsaga moʻljallanganlik: qoʻloʻroq, gultuvak, bilaguzuk.
3. Oʻrin-joyga mansublik: suvilon, togʻechki, togʻolcha.
4. Belgi, nisbat berish: Qoraqum, Qoradaryo, shoʻrdanak, achchiqtosh, qizilishton.
5. Miqdorga munosabat: qirqayoq, mingboshi, beshovlon, qirqboʻgʻin.
6. Xarakter va obraz munosabati: beshiktervatar, muzyorar.

Ikki yoki undan ortiq mustaqil soʻzning tobe grammatik aloqa (moslashuv, boshqaruv va bitishuv) asosida birikishi natijasida hosil qilingan birikmaga soʻz birikmasi deyiladi. Masalan, kitobning varogʻi, uy qurmoq, qizil olma, soʻz bilan tushuntirmoq. Soʻz birikmasi sintaktik birlik hisoblanadi. Soʻz birikmasi sintaksisi gap tarkibidagi grammatik jihatdan bogʻlangan soʻzlar guruhini oʻrganadi. Soʻz birikmasi mazmun jihatdan birlikni tashkil qilgan va til qoidalariga koʻra ajratilgan soʻzlar guruhidir. Lekin har qanday bogʻlanishlar, qoʻshilmalar ham soʻz birikmasi predmetini tashkil etavermaydi. Bir-birlari bilan tobelanish munosabatiga kirishgan birdan ortiq leksik birliklarning qoʻshilmasi soʻz birikmasidir. [3]

Qoʻshma soʻz va soʻz birikmasi oʻrtasida yaqinlik va farqli jihatlar quyidagilardir.

Dastlab, birlashtiruvchi tomonini tahlilga tortaylik. Qoʻshma soʻzlar ham yasaliş jarayonida soʻz birikmalari kabi moslashuv, boshqaruv, biriktiruv aloqalariga kirishadi. Masalan, tuyaqush, Qoraqum, shoʻrdanak, kelinsalom-bitishuv holatini namoyon qiladi. Bu jihat xuddi qizil olma, gulli mato kabi ohang yordamida bogʻlangan. Otquloq, gultuvak, bilakuzuk, sheryurak-bu holatda moslashuv aloqasiga yaqinligi katta. Yaʼni otning qulogʻi, gulning tuvagi, bilakning uzugi, sherning yuragi kabi oʻxshatish va qiyoslash orqali moslashuv hodisasi roʻy bermoqda. Erksevar, kitobsevar, oʻrinbosar kabi misollardan boshqaruvli munosabatni koʻramiz.

Farqli jihatlariga nazar tashlaydigan boʻlsak, qoʻshma soʻzlar nutqqa doimo tayyor leksik material sifatida foydalanilsa, soʻz birikmasi bundan mustasno boʻlib, nutq jarayonida, maʼlum qoidalar asosida hosil qilinadi. Masalan,

➤ Qoʻziqorin-nima? Ot soʻz turkumi.

➤ Qoʻzi qorin alohida-alohida tahlilga olinmaydi.

➤ Ammo soʻz birikmasida bunday xususiyat mavjud emas. Shunday ekan, soʻz birikmasi tarkibidagi komponentlarni alohida-alohida sintaktik tahlil etiladi. Masalan,

➤ Qoʻzining qorni. Aniqlovchi+aniqlanmish.

- Bundan tashqari, qoʻshma soʻzlar tarkibidagi asos qismlar dastlabki maʼnolarini qisman yoki butunlay yoʻqotadi. Ular birgalikda boshqa soʻz turkumiga oʻtadi yoki soʻroq turi oʻzgaradi, yaʼni erk-ot nima? sevar-feʼl nima qilar? va yahlit bitta maʼno anglatadi. Xontaxta deyilganda xonning taxtasi emas, kundalik turmushimizda foydalaniladigan dasturxon yoziladigan predmet tushuniladi.

- Soʻz birikmasida alohida-alohida tushuncha anglatadi. Masalan, kitobning varagʻi. Bu yerda har ikkala soʻz oʻz maʼnosini saqlamoqda va har bir soʻz mustaqil soʻroqqa javob boʻladi.

Qoʻshma soʻzlar tilning tarixiy taraqqiyot mahsuli sanaladi. Oʻzbek tilshunosligida qoʻshma soʻzlarning yuzaga kelishi, tarkibi va mazmuni haqidagi dastlabki nisbatan mukammal tadqiqot prof. A. Gʻulomov tomonidan amalga oshirilgan. “Oʻzbek tili grammatikasi” asari soʻz yasaliş boʻlimining “Qoʻshma soʻzlar” bandida olim mazkur hodisaning hosil boʻlishi, tarkibiy qismlari, qoʻshma soʻz komponentlarining oʻzaro grammatik-semantik munosabati, soʻz biikmasi bilan aloqasi, qoʻshma soʻzlarning

paydo bo'lishida rus tilining ta'siri haqida gapiradi. Qo'shma so'z yasash XX asrning II choragidan boshlab keng rivojlanganligini, bu esa jamiyatdagi keskin o'zgarishlar bilan bog'liqligini ta'kidlaydi. Aytish mumkinki, prof. A. G'ulomovning qo'shma so'zlar haqidagi nazariy qarashlari yillar davomida manbalarda deyarli o'zgarmagan holda o'tib keldi

A.Hojiyev "Hozirgi o'zbek tilida forma yasalishi" kitobida qo'shma, juft, takror so'zlarni alohida- alohida talqin qilish lozimligini ayta turib, qo'shma so'zni leksik hodisa deb ta'kidlaydi, juft, takror so'zlarni esa to'la ma'noda leksik hodisa bo'la olmasligini aytadi.

1992-yil nashr etilgan "Hozirgi o'zbek adabiy tili" kitobida qo'shma so'zlar bilan bog'liq ikki hodisa kuzatilishi aytiladi. Manbada ta'kidlanishicha, qo'shma

so'zning ma'nosi bor holatda uning qismlari ma'nosi bilan bog'langan bo'ladi, shu ma'nolardan rivojlanib chiqadi (chunonchi, asalari, tokqaychi, oqqush), ikkinchi holatda esa qo'shma so'zning ma'nosi uning qismlari ma'nosidan qisman yoki butunlay uzoqlashgan bo'ladi (ko'kyo'tal, qo'ziqorin, dunyoqarash), undan boshqa ma'no anglashiladi. [4]

Prof. H.Ne'matov muharrirligi ostida chiqqan "Hozirgi o'zbek adabiy tili" oliy ta'lim talabalari uchun chiqarilgan darslikning fe'l, ot, sifat, ravish so'zlar yasalishi bilan bog'liq fikr-mulohazalari bandida mazkur so'z turkumlarining so'z

yasalishning kompozitsiya usuliga munosabati tahlilga tortilgan hamda misollar bilan izohlangan.

Umuman, qo'shma so'zlar haqidagi nazariy fikrlar ko'pgina turkiy tillarda umumiylik kasb etadi. Faqatgina yaqin yillarda yaratilgan ayrim manbalarda qo'shma so'z va u bilan bog'liq qarash nisbatan o'zgarganligiga guvoh bo'lishimiz mumkin.

A. Hojiyev qo'shma so'z bilan yangi so'z yasalishini rad etadi va shunday deydi: "O'zbek tili so'z yasalishiga oid ishlarning hammasida so'z yasashning "kompozitsiya usuli" qayd etiladi va u so'z yasashning mahsuldor usuli sifatida

ta'riflanadi. Biroq hodisaga bevosita o'zbek tilining o'z materiallaridan kelib chiqib yondashilsa, bu tilda so'z yasashning "kompozitsiya usuli" deb atash mumkin va lozim bo'lgan usuli yo'qligi ma'lum bo'ladi". [5]

"Kompozitsiya" termini, balki qo'shma so'z termini mohiyatiga to'g'ri kelmas, lekin badiiy asar tilida muallif nutqi (individual nutq) ko'rinishi sifatida anchagina yangi-yangi qo'shma shakldagi so'zlar qo'llanganligi kuzatiladi.

A.Hojiyevning o'zbek tili so'z yasalishiga doir nisbatan oldingi tadqiqotida ot va sifatlarning qo'shma shakl (kompozitsiya usuli) da yasalishiga ko'ra quyidagicha fikr bildiriladi: "Kompozitsiya usuli bilan yasalgan, yasovchi asos va format kabi komponentga ega bo'lgan qo'shma otlarning uch xil tipi bor. Bularda obod, tepa, poya so'zlari format vazifasida qo'llanadi. Kompozitsiya usuli bilan yasalgan leksik yasovchi asos va formatdan iborat tuzulmaga ega bo'lmagan qo'shma otlar ko'proq miqdorda."

Soʻz yasashida muayyan bir qolipga ega va shunday yasash qolipiga ega boʻlmagan qoʻshma shakldagi sifatlar haqida ham yuqoridagi kabi fikrlar aytiladi.

Qoʻshma sifatning hosil boʻlishida [kam+ot], [ot+rang], [ot+sifat soʻzi], [ot+bop], [ot+talab], [umum+ot] kabilar maʼlum bir soʻz yasash tizimini hosil qilganligi koʻrinadi. Bu qoliplarning hosilalari sifatida kamchiqim, kamhosil; jigarrang, moshrang, tillarang; darveshsifat, devonasifat; bizbop, qishbop; eʼtibortalab, mehrtalab; umumbadiiy, umumxalq kabilar keltiriladi.

Tahlilga tortilgan qoliplar onda-sondagina ayrim sof nutqiy yasama soʻzlar hosil qilmoqda. Bu qatorda kamsement, asfaltrang, baxmalsifat, nuqrasifat, qahvarang kabilarni misol qilib koʻrsatish mumkin. [6]

Oʻzbek tili lugʻat qatlamida qoʻshma shakldagi yangi ravishlarning yuzaga kelishi kuzatilmaydi. Lekin qoʻshma shakldagi sof nutqiy ot va sifatlar yaralyaptiki, bu holat ot va sifatning qoʻshma shaklda ham yuzaga kelayotganligidan dalolat beradi. Kuzatishlar koʻrsatadiki, qoʻshma shakldagi yangicha nutqiy yasama ot va nutqiy yasama sifatning yasash qolipini koʻpincha [ot+ot] tashkil etgan. Asarlarda muallif neologizmlari sifatida qoʻllangan kiyiksoʻqmoq, chaqmoqtuyoq, jayronkoʻz (M.Yusuf), telfonxat (U.Azim), qunduzqosh (F.Afroʻz), daryodil (M.Toir) kabi soʻzlar qoʻshma ot va sifatga misol boʻla oladi. Ayrim misollarni kuzatamiz:

1. Armonqizning koʻzi battar suzuklashdi,
Sheʼrim oʻqib kimning holi tuzuklashdi. (B.Fazliddin)
2. Ayozkotib eng dilbar sheʼrni
Dogʻ yuqtirmay koʻchirar oqqa (B.Fazliddin)
3. Sen kelding eritib yillar muzini,
Qarshimda bir olam turar bahorroʻy. (U.Azim)
4. Ichan qalʼa demak – Xorazm faxri,
Bahornaqsh gumbazlar, minor sardoba. (O.Matjon)
5. Qor – billurtan farishta. (U.Azim)
Odamtoshlar. (Z.Mirzayeva)
6. Yalpiz hidi tutgan dalalar
Gapga chechan bogʻchaxolalar. (M. Yusuf)
7. Buloqbola boʻldim – tiniq nigohi,
Diydamdan oʻtdilar turfa qadamlar. (B.Fazliddin)
8. Dilbuzar dogʻlarga keltirsa qiron
Mangulik qoʻshigʻin kuylagan qushlar. (B.Fazliddin)
9. Dilshishang sinmasin, dildosh, shishadosh
Men seni bilmayman, men oʻzim yaxshi. (I.Mirzo)

Ingliz va oʻzbek tillaridagi qoʻshma otlarning umumiy xususiyatlari quyidagilarni tashkil qiladi:

- ingliz tilida qoʻshma ot qismlari orasiga soʻz qoʻshib boʻlmaydi, oʻzbek tilida ham ushbu holatni kuzatishimiz mumkin;

- ingliz va o‘zbek tillarida asosan ikki o‘zakli qo‘shma otlar mahsuldor hisoblanadi;
- ingliz va o‘zbek tillarida qo‘shma otlar semantik jihatdan yaxlit va idiomatik bo‘lishi mumkin;
- ingliz va o‘zbek tillarida qo‘shma otlarning ikkinchi elementi egalik qo‘shimchasi bilan kelishi mumkin;
- Ingliz va o‘zbek tillarida qo‘shma otlarning so‘z turkumlarida qo‘llanishida o‘xshashliklarni kuzatishimiz mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. G‘ulomov F.G‘. O‘zbek tilida so‘z yasashning yo‘llari haqida. – T, 1949. – B.37.
2. Yuldasheva N.E. Ingliz va o‘zbek tillaridagi qo‘shma otlarning funksional-pragmatik tadqiqi.. Filol. fan. doktor. diss. – Toshkent 2021, – B 29
3. Uzbek tili grammatikasi. Sintaksis II tom – Toshkent “Fan” nashriyoti, 1976, – B.18
4. Hojiev A. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. – Toshkent: O‘qituvchi, 1992, – B.45
5. Hojiev A. O‘zbek tilida qo‘shma, juft va takror so‘zlar. – T.: Fan, 1963, – B.26.
6. https://fayllar.org/pars_docs/refs/1233/1232557/1232557.pdf